

ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ КІНЦЯ XVIII–XX ст.

I. Кант, Г. Гегель, І. Г. Фіхте про правову державу та громадянське суспільство

Положення у Німеччині у другій половині XVIII ст. було крайнє важке. Ремесло, торгівля, промисловість, землеробство країни були доведені до занепаду. Селяни, ремісники і підприємці страждали подвійно – від паразитичного уряду і поганого стану справ. Дворяни і князі вичавлювали останні соки із підлеглих, доходи їх не встигали за витратами. Тому революцію у Франції жителі Німеччини зустріли із захопленням. Студенти Тюбінгенського університету посадили дерево свободи.

Під впливом Великої Французької буржуазної революції в соціально-політичному кліматі Німеччини пройшли кардинальні зміни. Відбулися селянські хвилювання у Бадені, Саксонії, Пераляні. Міське населення проявляло невдоволення своїм положенням. Народні маси і передові представники німецької культури вітали революційні події у Франції. А в Німеччині чекали вирішення трьох проблем: створення національної єдності, демократизації суспільного ладу, відміни кріпосництва.

В цей період серед мислителів Німеччини, які розглядали зловбоденні проблеми країни, виділяються три величезні постаті: І. Кант, Г. Гегель і І. Г. Фіхте.

Родонаачальником класичної німецької філософії, політології був Імануїл Кант (1724–1804 рр.), основні положення якого називають німецькою теорією французької революції.

І. Кант народився в сім'ї ремісника; гімназію і університет закінчив у Кенігсберзі, де прожив майже безвиїзно. Після закінчення університету був викладачем, доцентом, професором і, нарешті, ректором. Про його широку ерудицію говорить той факт, що він читав лекції студентам із курсів філософії, логіки, математики, механіки, фізичної географії, антропології, історії

природничих наук... І Кант був у Німеччині першим, хто приступив до систематизованого обґрунтування лібералізму ідейної платформи буржуазії, яка виділялася із конгломерату третього прошарку, усвідомлювала своє місце у суспільстві і претендувала на економічну і політичну свободу; його називають фундатором теорії правової держави. Політичні погляди містяться у працях: «Ідеї загальної історії із космополітичної точки зору», «До вічного миру», «Метафізичні початки вчення про право», «Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму», «Критика здатності до судження», «Метафізичні засади моралі», «Спір наук» та ін.

Наріжні принципи соціальних поглядів І.Канта: кожна особа володіє досконалою гідністю, достоїнністю, абсолютною цінністю; особа не є зброєю здійснення яких би то не було планів, навіть благородних планів загального добробуту. Людина – суб'єкт моральної свідомості, яка в корні відрізняється від навколишньої природи – у своїй поведінці повинна керуватися веліннями морального закону. Закон – це апіорен, який не піддається впливові зовнішніх обставин і тому безумовний. Кант називає його «категоричним імперативом», намагаючись тим самим підкреслити абстрактно-обов'язковий і формальний характер даного наказу, розпорядження, припису. «Поступай так, – вказує І.Кант, – щоб максимум твоєї поведінки міг бути разом із принципом загального законодавства». Іншими словами, поступай так, щоб ти відносився до людства, як до мети і ніколи – як до засобу. А це можливо, коли індивіди вільно можуть слідувати голосу «практичного розуму». «Практичним розумом» охоплювалася як сфера етики, так і сфера права. Тому не можна говорити неправду, посягати на чужу власність, у відчай і біді кінчати життя самогубством, так як необхідно уявити собі наслідки таких вчинків, якщо вони стануть правилами загальної поведінки.

Людина, за вченням І.Канта, належить до двох світів. Вона, як суть емпірична, знаходиться в світі явищ, тому підпорядкована закону причинності. В той же час, вона є «рідчю в собі». Тут вона вільна і підпорядкована закону свободи. Тут у І.Канта протиріччя, на яке він не міг дати відповідь.

Люди між собою, за І.Кантом, заключають «суспільний договір», але морально повноцінні люди. Тому державній владі забороняється поводитись із ними, як із істотами, які не дають моральних законів і не можуть вибрати правильну лінію поведінки. Свобода в рамках держави передбачає і свободу критики: «Люди мають право вільно висловлювати у культурній формі, які з розпоряджень господаря здаються несправедливими».

І.Кант наголосив, що найвищою проблемою для людського роду є проблема досягнення загального правового громадянського суспільства. Для цього ліберальний устрій мусить бути республіканським, де «устрій, який встановлюється, по-перше, відповідно до принципів свободи членів суспільства; по-друге, відповідно до висхідного положення про залежність всіх (як підлеглих від одного загального законодавства); і, по-третє, відповідно до закону рівності всіх (як громадян держави)».

У реальній республіці повинні управляти загальнообов'язкові закони, а люди, які входять до уряду, повинні забезпечити їх чітке виконання. Республіка, за І.Кантом, це «державний принцип відокремлення виконавчої влади від законодавчої».

Побудову правової держави необхідно здійснювати не через революцію, а в поступових реформах.

І.Кант розмежовує три гілки влади: законодавчу (яка належить колективній волі народу), виконавчу (зосереджену у правителя і за законом підпорядковану законодавчій для контролю) і судову (яка призначається виключно владою). Їх субординація, узгодженість і незалежність здатні запобігти деспотії і гарантувати мир, благополуччя держави.

Формам правління І.Кант не надавав особливого значення, але виділяв автократію або абсолютизм, аристократію і демократію. Суть кожної – у способах управління народом. У зв'язку з цим він розмежовує республіку і деспотичну форму правління. Перша заснована на відділенні законодавчої влади від виконавчої, а друга – на їх злитті. Тому кращими вважав або конституційну монархію, або республіку.

Необхідність держави (об'єднання багатьох людей, підкорених правовим «законам») І.Кант пов'язує не з практичними індивідуальними, груповими і спільними потребами членів суспільства, а з категоріями, які загалом належать розсудливому, досягнутому розумом світу. Благо держави не є вирішення завдань матеріального, соціального забезпечення громадян. Під благом «не варто розуміти благо громадян та їх щастя – адже щастя (як це стверджує Ж.Ж.Руссо) може виявитися більш приємним і бажаним у природному стані і навіть при деспотії управління, під благом слід розуміти стан узгодженості державного устрою з принципами права».

Він перший ставить питання про участь народу в установленні правопорядку шляхом прийняття конституції, як також про суверенітет народу, але побоювався того, як би із цього положення не були зроблені крайні, радикальні правові висновки. Тому він пропонує накласти вето на право народу обговорювати питання про походження влади, про характер законів, які видаються владою.

Цікаво, що він перший запропонував проект встановлення «вічного миру». Його можна досягти, правда, у далекому майбутньому, створенням всеохоплюючої федерації самостійних рівноправних держав, побудованих за республіканським типом. За переконаннями І.Канта, утворення такого союзу неминуче в кінці кінців. Передумовою того повинні бути освіта і виховання народів, розсудливість і добра воля правителів, а також економічні, комерційні потреби націй.

Сучасні політики часто використовують крилаті слова «Робота – кращий спосіб насолоджуватися життям», не знаючи, що вони належать І.Канту, систематизатору обґрунтування лібералізму.

Геніальним мислителем-діалектиком, творчі досягнення якого становлять помітну віху у всій історії політичної думки був Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831 рр.). Народився у Штутгарті, у родині службовця. Вищу освіту здобув у Тюбінгенському університеті. Із 1801 по 1807 роки працював домашнім учителем, приват-доцентом, професором Ієнського університету, потім – редактором газети в Гамбурзі, директором

гімназії в Нюрнберзі, читав лекції в Гельденберзькому університеті, а з 1818 р. – завідувач кафедри філософії Берлінського університету, заступивши на останній посаді І.Фіште. За викликом уряду був офіційним державним філософом Прусії.

На формування поглядів молодого Г.Гегеля і його духовний розвиток зробила вплив французька революція, яка символізувала новий, розумний світ. Визнаючи революцію, Г.Гегель в той же час відкидав якобінський терор. Він писав: «Істина засобу заключається у його адекватності меті». Пізніше почав проявлятися компроміс між старим і новим.

Проблеми політики, політичних відносин, політичної влади знайшли висвітлення у таких працях, як «Феноменологія духу», «Наука логіки», «Енциклопедія філософських наук», «Конституція Німеччини», «Філософія духу», «Філософія права» та ін. Серед його посмертно виданих праць є лекції з філософії історії, історії філософії та філософії релігії.

Основним методом, який він розробив і ввійшов в історію, а в майбутньому дороблений і доповнений, це діалектичний метод.

Нас цікавлять погляди Г.Гегеля на суспільство, його структуру і сили, які в ньому діють. Г.Гегель розрізняв громадянське суспільство і політичну державу. Під громадянським суспільством він мав на увазі буржуазне суспільство. Г.Гегель говорив про громадянське суспільство, яке роздирається суперечливими інтересами антагоністичних класів, як війну всіх проти всіх. У суспільстві існують три основні складові: система потреб, виконання правосуддя, поліція і корпорація. Найголовніша функція громадянського суспільства – стежити (опираючись на правосуддя), щоб вільне розгортання приватної (особистої) свободи не поглиналося соціальними моральними імперативами, забезпечувалася зверхність громадянського суспільства над правовою державою.

У соціальній структурі Г.Гегель виділяє три класи: 1) субстанційний (землевласники-дворяни і селяни), 2) промисловий (фабриканти, торгівці, ремісники), 3) загальний (урядовці). Висвітлюючи соціально-економічну проблематику, Г.Гегель визнає, що навіть при надмірному багатстві громадянського

суспільства воно не в спроможі боротися із надмірною бідністю і виникненням голоду, під якою він розуміє пауперизовану частину населення.

Гегелівський аналіз показує, що громадянське суспільство не в спроможі вирішити цю проблему, виходячи із внутрішніх можливостей, діалектики суперечностей, тому воно вимушене шукати шляхи за рахунок міжнародної торгівлі і колонізації інших народів, хоча до поневолення інших народів і країни Г.Гегель відноситься негативно.

У громадянському суспільстві, згідно вчення Г.Гегеля, має місце реальне функціонування власності, яка повинна знайти захист з боку закону, суду і поліції. Ці інститути повинні у стійкі окремої мети кожного відстоювати загальні інтереси даного ладу. Він вимагає природного оголошення законів, природного судочинства і суду присяжних. Критикує концепцію поліцейської держави, але не дає ясних меж поліцейського втручання у приватні справи.

Г.Гегель також аналізує роль праці в системі потреб, соціально-економічні суперечності, поляризацію багатства і бідності, приватновласницький характер суспільства, роль публічної влади в захисті приватної власності. До теоретичних заслуг Г.Гегеля відноситься також чітка принципова оцінка взаємозв'язку і співвідношення соціально-економічної і політичної сфер, громадянського суспільства і політичної держави, про діалектику цих зв'язків і співвідношень.

Політичну владу Г.Гегель ділить на три види: законодавчу, урядову і владу правителя. Тут головне, за Гегелем, щоб суб'єктивний бік державних справ визначався законами, а правителю (монарху) залишалось присягнути до закону із словами: «Я хочу». Основна урядова влада, де мають втручатися свідомість і освіченість суспільства, бо це основна опора держави.

Значне місце у працях Г.Гегеля займає дослідження внутрішнього устрою держави, або «політичної держави». На відміну від класичної тріади, висунув нову: князівська, урядова і законодавча. Г.Гегель вимагав двопалатного законодавчого органу: вища формується від майоратних маєтків, нижча – по корпораціях, общинах, товариствах, а не шляхом інди-

видуального голосування. Він відстоював принципи публічних дебатів, свободу зборів, друку, повідомлень тощо.

Отже, Г.Гегель розробив проблеми взаємовідносин правової держави і громадянського суспільства.

Кантіанське розуміння категоричного імперативу поклав у основу своєї етико-соціальної концепції буття Йоганн Готліб Фіхте (1762-1814 рр.). Народився в родині ремісника. Бідність, як говорив Г.Гейне, сиділа біля його коліски. Випадково спромігся вчитися. У 1793 р. був професором Ієнського, потім Берлінського і Ерлангенського університетів, зрештою – першим обраним ректором Берлінського університету.

У яacobинському варіанті І.Фіхте виклав теорію суспільного договору Ж.-Ж.Руссо. У працях «Замкнена торгова держава», «Система вчення про моральність», «Основи природного права відповідно до принципів науковчесь», «Про призначення вченого», «Призначення людини», «Промови до німецької нації», «Вимоги до правителів Європи повернути назад свободу думки, яку вони досі пригноблювали» проповідував, що в основі всякого державного устрою є договір, спрямований на забезпечення соціальної свободи кожному громадянину завдяки справедливим законам.

Коли держава стає протилежною системою вимірів, тобто «рабство всіх і свобода одного», то таке суспільство має бути замінене.

І.Фіхте вірив у авторитет народу. Народ є вищою владою і перед ним виконавча влада втрачає силу, але сподівався на реформи зверху. У праці «Про призначення вченого» заявив, що потрібно знищити панування і підкорення, вказавши, що той, хто вважає себе володарем інших, сам раб; лише той вільний, хто хоче всіх навкруги зробити вільними.

У роботі «Замкнена торгова держава» І.Фіхте малює картину ідеальної держави, в основі якої лежить розум і дійсна воля. Така держава будується на основі приватної власності, яка створюється власною працею. Детально регламентує виробництво і розподіл, головний опір робить на сільське господарство. Населення поділяє на три класи: землеробський, промисловий і купецтво. Крім того, є категорія, яка зайнята у культурі і політиці. Але свобода промислу і вибору професії

заборонена. Твердо регламентується побут. Із точки зору економічної, держава намагається перетворити країну у «самостійний», «самозабезпечуючий» організм. Функції держави – загальний контроль держави над усіма сферами буття людини. Завдання контролю – забезпечити стабільність суспільного життя.

Не треба що утопію бачити як дійсну картину соціалістичного порядку. Над ним давили застарілі, реакційні погляди, які нічого не мали спільного із соціалістичним ідеалом. Він бачив у державі не самоціль, а лише знаряддя досягнення ідеального ладу, в якому люди, озброєні наукою і машинною технікою, вирішують практичні завдання без великих затрат часу і сил і мають достатньо вільного часу для роздумів. «Мета всякої держави, – вважав І.Г.Фіхте, – зробити уряд зайвим». Правда, він вважав, що такий стан наступить через мільярди років. Шлях зникнення держави – це перехід від царства законів у царство моралі.

І.Г.Фіхте багато займався проблемами релігії, фідейзму і в кінці кінців оголосив моральну волю індивіда вираженням божої волі в людині.

Ліберальна політична думка у Франції і Англії: Б.Констан, А.Токвіль, Є.Бентам

Падіння Наполеона і його режиму, повернення на трон династії Бурбонів не зупинило класову боротьбу, яка розгорнулася у Франції за утвердження нових, капіталістичних відносин. Дворянська аристократія продовжувала відстоювати феодальні засади, хоча вимушена була йти на встановлення конституційної монархії, на визнання основних економічних і політико-юридичних завоювань революції. Промислова і торгова буржуазія вперто боролась проти реставрації старих порядків, прошаркових привілеїв, настирливо захищала свободу індивіда і рівність всіх перед законом. Антифеодальну ідеологію у першій половині XIX ст. відстоювали талановиті політичні мислителі. Серед них виділяються Б.Констан, А.Токвіль у Франції та Є.Бентам в Англії.

Бенжамен Анрі де Ребек Констан (1767-1830 рр.) у своїх творах 1814-1819 рр., виданих пізніше у двотомнику «Курс конституційної політики», відстоював буржуазні права і свободи, ліберальний політичний режим, невтручання держави в економіку, розподіл влади і конституційну монархію як політичну форму компромісу між буржуазією і дворянством. Виражаючи позицію після революційної поміркованої буржуазії, Б.Констан, з одного боку, відкидав феодальну реакцію, а з іншого – різко виступав проти радикальних настроїв трудящих, критикував ідеологію революційної демократії, зокрема теорію народного суверенітету Ж.-Ж.Руссо.

В центрі уваги Б.Констана – проблема співвідношення особи і держави. Він вважав, що людині властива свобода. Свобода як основа людського співжиття несумісна із свавіллям, звідки б воно не походило. Права громадян існують незалежно від державної влади і є для неї недоторканими. Протягом всього свого життя, писав Констан, – «я захищав один і той же принцип – свободу у всьому: у релігії, філософії, літературі, у промисловості, в політиці, розуміючи під свободою торжество особи над владою, яка прагне керувати безпосередньо насиллям, і над масами, представляючи з боку більшості право підкорятися собі меншості».

Б.Констан розрізняв свободу громадянську (особисту) і свободу політичну. «Стародавні народи, – писав він, маючи на увазі Стародавню Грецію і Рим, – дали тільки політичну свободу, бо вона відображалася у праві активно і безпосередньо приймати участь в колективному здійсненні політичної влади». Фактично це була політична свобода колективна. Релігія, господарство, власність, сім'я – все підлягало жорсткій регламентації і нагляду з боку держави.

У нових народів на перше місце ставиться громадянська свобода. Вона полягає у незалежності особистого життя індивіда від політичної влади: недоторканість особи, свободу совісті, свободу слова, зборів і друку, свободу вибору місця проживання, свободу занять, свободу промисловості (і це в нього головне – невтручання держави в економіку, свободу конкуренції), свободу приватної власності («власність священна

і недоторкана», можливість «розпоряджатися своєю власністю і навіть зловживати нею»).

Іншими словами, Б.Констан проповідував буржуазний індивідуалізм, повне розмежування громадського суспільства і держави. Держава лише служить засобом, необхідним для забезпечення громадянської свободи. Влада, яка порушує громадянську свободу, перетворюється у тиранію. Б.Констан переконаний, що люди, будучи вільними, можуть самостійно і розумно реалізувати себе в житті і забезпечувати собі гідне існування.

Б.Констан піднімає злочинне на сьогоднішній день питання про місцеве самоуправління. Він наголошує, що поряд із централізованим керівництвом (королівською владою, виконавчою, нижньою палатою, судовою) у державі має бути і муніципальна, яка повинна мати незалежний характер і чітко визначені функції. Центральні влади вирішують питання, які торкаються всіх. Децентралізація місцевого управління, на його погляд, перешкоджає встановленню деспотичної опіки центра, розвиває ініціативу громадян.

На думку Б.Констана, найкраща влада є ліберальна, але мінімальна. Завдання влади – охорона громадян від внутрішніх конфліктів та захист держави від зовнішньої загрози. Засуджував будь-яку форму держави, де існує «надмірна ступінь влади», де відсутня гарантія індивідуальної свободи.

Б.Констан пропонував запровадити розподіл влади між чотирма гілками і відокремити владу короля від виконавчої влади. Влада короля має бути нейтральною, бо вона бере участь у всіх її гілках, попереджає конфлікти між ними, забезпечує їх погоджену діяльність.

Гарантом індивідуальної свободи має виступати право. Це непохитна позиція Б.Констана. Право протистоїть свавіллю у всіх його іпостасях. Правові форми є «ангели-хранителі людського суспільства», «єдина можлива основа відносин між людьми». Право має бути у центрі діяльності політичних інститутів. Ці та інші положення Б.Констана мали важливе значення для наступного формування концепції демократичного лібералізму.

Забезпечити індивідуальну свободу всіма правомірними способами для її повноправного здійснення намагався і шаманитий співвітчизник Б.Констана, його молодший сучасник Алексіс де Токвіль (Алексіс Шарль Анрі Моріс Клерель де Токвіль – 1805–1859 рр.) – одна із найбільш складних і суперечливих постатей у західній політичній думці Нового часу. На нього посилаються конституційні монархісти і ліберали, консерватори і соціалісти, клерикали, радикали; до нього звертаються і сьогодні неоліберали і неоконсерватори, соціал-демократи і соціалісти. У 60-х роках ХХ ст. прізвище А. де Токвіля пережило своєрідний ренесанс на Заході.

Прижиттєву популярність йому принесли праці «Демократія в Америці» та «Старий порядок і революція». Аналізуючи твори А. де Токвіля, слід пам'ятати, що він походив із старого дворянського роду, але перед революцією проникся ліберальними ідеями і відійшов від політичних позицій своєї сім'ї. Червнева революція 1830 р. його глибоко вразила, так як рухнув старий режим, який йому здавався при всій своїй обмеженості втіленням принципу поміркованої свободи у рамках Конституції.

Поїздка А. де Токвіля у Сполучені Штати дала основу для створення книги, яка принесла світову славу тридцятирічному авторові. Промова у парламенті в січні 1848 р., в якій він попереджував про наближення революції, вже через місяць принесла йому славу пророка.

Для визначення суті політичних поглядів А. де Токвіля часто використовують термін «аристократичний лібералізм» (маючи на увазі походження), хоча при його відношенні до «старого порядку» можна робити інший висновок. Аристократія для А. де Токвіля – це зникаючий символ суспільства, так само як її деградація – симптом хвороби. Він не може не співчувати аристократії, інколи говорить про неї із піднесенням, інколи «лестить», мабуть, щоб підкреслити глибину її падіння (напрошується певна аналогія із «Вишневым садом» А.Чехова).

Серце не порвало із своїм прошарком, а розум пішов уперед!

Центральне місце у працях А. де Токвіля займає ідея «непереборного прогресу», торжества рівності, демократії чи

революції. Термін ним використаний або як синонім, або революція розглядається як прискорений і не обов'язково необхідний варіант розвитку егалітарного демократичного прогресу.

Вважаючи, що у нових умовах «новому суспільству потрібна і нова політична наука», А. де Токвіль рішуче відмовляється від будь-яких античних ремінісценцій (від лат. невиразний спогад). Уважно вдивляється він у «філософію лютневої революції», вслухається у промови ораторів, щоб вловити загальний дух, і приходиться до висновку, що основою всіх, часто протилежних, ідей є соціалізм. У своїх «Спогадах», непризначених для друку, питання: «Чи залишиться соціалізм предметом таких же передбачень, якого заслужили соціалісти 1848 р.», він залишає відкритим.

Головне питання у творчості А. де Токвіля – ідея свободи, ключ до розуміння всіх його основних концепцій (можливо, через часту апеляцію до свободи його і називають лібералом). І хоч часто він відчував сумніви, в цінності цього свого ідеалу не сумнівався ніколи, більше того, знаходив у ньому якийсь якір, якщо не у духовному, то у суспільному житті. «Свобода, – за визначенням А. де Токвіля, – є політичною суттю, суттю «середнього шляху, точніше – проявом вищої духовної цінності у світі, розглянутого у площині політики».

Кінцевий висновок А. де Токвіля такий: для того, щоб народ в цілому залишався на відповідному моральному рівні, тобто зберіг свободу волі, необхідно, насамперед, щоб у самому народі збереглася внутрішня свобода. Політична ж свобода як така – лише необхідний, але не достатній, навіть безсилый при відсутності внутрішньої свободи засіб.

Одним із центральних питань для вченого були питання демократії і рівності. Якщо питання рівності особливої турботи у нього не викликало, то доля індивідуальної свободи в умовах демократії дуже хвилювала. Він вважав, що торжество рівності як такої не є стовідсотковою гарантією втілення свободи. Сама рівність автоматично не приводить до встановлення такого політичного ладу, який би забезпечив автономію індивіда, викликав свавілля і нехтування правом з боку влади.

А. де Токвіль, опираючись на історичний досвід Франції і США, робить висновок, що однією із серйозних перепон свободи, насамперед демократії в цілому, є надзвичайна централізація державної влади. Надцентралізація зводить нанівець свободу. Вона працює проти демократії. Щоб цього не сталося, необхідними є:

– розподіл гілок влади, їх врівноваженість і взаємоконтроль за їх діяльністю;

– місцеве самоуправління, в якому вбачав джерела народного суверенітету. Але, наголошував А. де Токвіль, суверенітет народу не безмежний, верховенство народу теж має свої кордони. Там, де їх переступають, виникає тиранія володаря або тиранія більшості, що нічим не краще від тиранії владителя-самодержця.

До демократичних інститутів А. де Токвіль зараховує і свободу друку, релігійну свободу, суд присяжних, незалежність суддів і т.п. Цікава деталь: А. де Токвіль дуже мало займався питанням, якою має бути конкретна форма політичного державного устрою – монархією чи республікою. Важливо, на його думку, лише те, щоб у цьому суспільстві ствердилась представницька форма правління в розумних пропорціях.

А. де Токвіль, теоретик демократії і одночасно послідовний ліберал, глибоко розумів істину, що лібералізм повинен піти назустріч демократії. Цим в епоху виходу має на суспільну арену, в епоху культу рівності можна врятувати вищу ліберальну цінність – свободу.

Остання третина XVIII ст. – час коли Англія швидко перетворилася (за головними показниками економічного розвитку) у провідну капіталістичну державу світу. Цьому сприяли роль приватної власності, її захист, активізація індивідів, гарантії недоторканості життєдіяльності людей. У теоретичний розвиток цих ідей, насамперед користі індивіда і держави, зробив великий вклад англійський юрист, філософ, мораліст, родоначальник теорії утилітаризму (від лат. utilis – корисний) Ієремія [Джеремія] Бентам (1748–1832 рр.).

У своїх працях «Принципи законодавства», «Деонтологія», «Фрагменти про владу», «Конституційний кодекс» та ін. І. Бентам розробив теорію утилітаризму і обґрунтував програму

демократизації прав громадян. Провідним положенням йог вчення є принцип користі. Він вважав, що в основі дій людини лежить користь, практична користь, тісно пов'язана із почуттями задоволення і страждання. Мета людини – шукати задоволення і запобігати стражданням. Поняття користі виражає властивість або можливість якої-небудь речі запобігати від зла або доставляти добро. Таким чином, користь є основою соціальних відносин. Із користі впливають соціальні якості людини.

І.Бентам виділяє чотири постулати користі (лат. *postulatum* – твердження, яке приймається в науці як висхідне, без доведення):

- а) отримання задоволення і виключення страждань складає суть людської діяльності;
- б) користь, можливість бути засобом вирішення якого-небудь завдання – найбільш суттєвий критерій оцінки всіх явищ;
- в) моральність створюється всім тим, що орієнтується на отримання найбільшого щастя (добра) для найбільшої кількості людей;
- г) максимізація всезагальної користі шляхом встановлення гармонії індивідів і суспільних інтересів є метою розвитку людства.

Ці постулати служили І.Бентаму опорою при аналізі політики, права, законодавства.

Утилітаризм І.Бентама має індивідуалістичну і ліберальну направленість. Першоклітиною соціального життя є особиста користь. Тому він оголошує приватну власність, майно, гроші найважливішими благами в житті: «Із двох індивідів той, хто має більшу кількість багатства, має і більше щастя». Тому він вважає, що інтереси приватних власників співпадають з інтересами суспільства в цілому.

При цьому І.Бентам розумів, що при соціальній нерівності можливі соціальні конфлікти. Найкраще було б, якби змінювався «середній клас», але, якщо доходиться до крайнощів багатство і бідність, то для здійснення матеріальної рівності «із сьогоднішнього дня на завтра» необхідним є криваве насилья, яке потім періодично має повторюватись.

Що стосується категорії «свобода» то вона була гидкою І.Бентаму. Філософ бачить в ній постулат розумового значення. Для нього немає принципової різниці між свободою і свавіллям. Звідси і його випад проти свободи: «Мало слів, які були б такими згубними, як слова свобода і його похідні».

Права людини, за І.Бентамом, нісенітниця, дурниця, а невід'ємні права людини – просто нісенітниця на хідляках.

Від засуджував монархію і спадкоємну аристократію, був прихильником республіканської форми, при якій основні гілки влади повинні бути розділені, але не незалежні, за їх кооперацією. Якщо вони є самостійними, – «то між ними були б постійні зіткнення». Щоб була врівноваженість, вимагав однопалатної системи і ліквідації палати лордів.

Теорії Б.Констана та І.Бентама були обґрунтуванням «лівого» лібералізму, вони зробили свій вплив на буржуазно-демократичний рух у Західній Європі.

Обґрунтування лібералізму позитивістами О.Контот і Г.Спенсерот

У першій половині XIX ст. виник ще один напрям у філософії, який отримав назву позитивізму і мав певний вплив на територію політики. Засновником цієї теорії був французький мислитель Огюст Конт (1798–1857 рр.). У своїх шеститомному «Курсі позитивної філософії» і чотирьохтомній «Системі позитивної політики» він намагається довести неможливість пізнати суті речей і на цій основі вивчити і передбачити тенденції розвитку суспільно-політичного життя, долю класів, прошарків, націй тощо.

Розвиток суспільства, згідно контовської соціології і «позитивної політики», пов'язаний з еволюцією людської свідомості. На цій основі він виводить три «стани людського розуму»: 1) теологічний, 2) метафізичний і 3) позитивний (науковий). Цим станам відповідає і розвиток економічного, політичного життя суспільства.

На теологічному ступені панує релігійний світогляд. Люди тоді розглядали розвиток суспільства, їх відносини як результат дії надприродних сил. На другій ступені панує метафізичний

світогляд. Люди намагаються пояснити політичні явища з допомогою апріорної метафізичної «абстрактної суті» (наприклад, «суспільний договір», «права людини», «суті влади» і т.д.). В цей період відбувається піднесення «середніх класів», розвиток ремесел і торгівлі. На третій стадії утверджується «позитивна» свідомість, настає розквіт промисловості. На цій основі змінюється «реакційна аристократія» і «анархічна республіка» на нову соціальну політичну систему – «соціократію».

В контовській соціократії зберігаються класи капіталістів і робітників. Матеріальні багатства зосереджені в руках «патріціату» – землевласників, фабрикантів, купців, банкірів. Їм також повинна бути надана і політична влада. Духовна влада належить філософам-позитивістам. Вони, на думку Конта, не здатні практично здійснювати владу і тому повинні розробляти науково-обґрунтовані поради «патріціату».

О.Конт критикує бідняцьке положення певної частини пролетаріату і «виразки» сучасного йому капіталізму. Вихід із цього? Нерівність буде ліквідована з допомогою науково-технічного прогресу і зростання виробництва матеріальних благ.

О.Конт – противник демократії і лібералізму. Головне, за його вченням, виховувати людей в дусі солідарності, але перемоги «альтруїстичних почуттів» над «буйним розумом». Тобто, О.Конт хотів нав'язати казарму для людської свободи.

Тому і не дивно, що наступні представники позитивізму (Дж.Ст.Міль, Г.Спенсер та ін.) рішуче відкидали антиліберальні проекти вчителя.

У другій половині XIX ст. одним із провідних представників соціологічного позитивізму був англійський мислитель Герберт Спенсер (1820–1903 рр.). Він є одним із засновників органічної теорії держави.

Під впливом наукових відкриттів у біології Г.Спенсер проводить аналогію держави із біологічним організмом. Держава («політичний агрегат») є, на думку мислителя, організм, який змінюється подібно до живої істоти.

«Політичний агрегат», як і всяке живе тіло, включає два основні процеси – диференціацію і спеціалізацію.

Диференціація відбувається від однорідного до різноманітного: держава зростає, збільшується в розмірах, ускладнюється її будова; подальший розвиток припиняється із досягненням зрілого віку, перед її занепадом. Держава, як і біологічний організм, народжується, розвивається, старіє і гине.

Спеціалізація відбувається шляхом об'єднання індивідів в групи-органи, кожна виконує свою функцію, їй властиву. В результаті цього процесу утворюється система органів політичного тіла: пануючий клас виконує в основному зовнішні функції (захист і напад); клас рабів – внутрішні функції (виробництво продуктів харчування, підтримання життя всього суспільства). Представницький апарат є регулятивною системою.

Невтручання держави у соціально-економічне життя, вільна конкуренція і «приватна ініціатива» є, на погляд Г.Спенсера, необхідною умовою і джерелом подальшого прогресу. Отже, Г.Спенсер з позицій буржуазного лібералізму зводив завдання держави до охорони прав громадян, звільняв промисловість від дрібної опіки держави.

Вчення Г.Спенсера мало значний вплив на політичну ідеологію другої половини XIX ст. в Англії, Франції, США, частково і в Росії спенсеризм був провідним напрямом буржуазної політичної теорії.

Слід пам'ятати, що наступним яскравим розробником і пропагандистом позитивізму був перший президент Чехословацької Республіки Томаш Гарріг Масарик – керівник Чеської народної, потім Прогресивної партії, професор Карлового університету в Празі.

Т.Г.Масарик у таких працях, як «Соціальне питання», «Про народність як вступ до історії філософії», «Соціологічне вчення про державу», «За нову Європу», «Світова революція», «Людина і релігія», «Гуманізм і людяність» під впливом Огюста Конта, Джона Стюарта Мілля, Губерта Спенсера продовжив розробку концепції позитивізму, але з релігійно-етичним ухилом. Він виходив з тези, що суспільство є живим організмом (як і Г.Спенсер), в процесі його розвитку ускладнюється його структура, що зумовлює диференціацію функцій. Т.Масарик виділяє два типи суспільства: військовий і промисловий. Він є

прихильником останнього, але підкреслює, що жоден з них не існує в чистому вигляді, вони взаємозв'язані, головне, котре переважає.

Т.Масарик особливе місце відводив владі. Добра влада посилює сплетіння соціальних взаємовідносин з метою суспільного консенсусу, розвиває організацію праці для підтримки господарського життя. Її мета – добробут населення.

Теорія насилля Л.Гумпловича

На зламі XIX–XX століть популярність отримує теорія, головним проповідником якої виступив Людвік Гумплович (1838–1909 рр.) – австрійсько-польський соціолог (поляк за походженням), юрист, займався викладацькою і науковою роботою у Кракові, Граці, автор соціалістичної теорії держави і такої її різновидності, як теорія насилля.

У своїх працях, зокрема «Соціологія і політика», «Расова боротьба», «Загальне вчення про державу», «Раса і держава. Дослідження про закони формування держави», «Загальне державне право», будучи прихильником соціал-дарвінізму С.Дарвіна і р. Ієрінга, пояснював історію людства як природно-історичний процес, який здійснюється за відповідними і незмінними законами. Цим законам підпорядковуються етнічні і соціальні групи. Соціальна еволюція здійснюється на основі зіткнення соціальних груп у боротьбі за існування. Виходячи із цього, видний закон історії полягає у тому, що «сильніші перемагають слабших, сильні негайно об'єднуються, щоб у єдності перевищити третього, теж сильного і так далі». У результаті підкорення слабких груп більш сильними виникає держава як організація панування меншості над більшістю. Сім'я, власність, право створюються державою.

Л.Гумплович заперечує теорію «правової держави». Соціалізм він розглядає як дальше логічне продовження неспроможності принципів свободи і рівності, які лежать в основі теорії правової держави.

Визнаючи, що всесвітня історія – постійна боротьба за існування, Л.Гумплович виводить сутність різниці людей не із біологічних особливостей, а із особливостей культури. Окрема

раса – окремий тип культури. Джерела конфліктів слід шукати у феномені різних за своїм типом культур. Звідси конфлікти можуть мати різне забарвлення – від жорстокої різанини до парламентських дебатів.

Перед людством, стверджував Л.Гумплович, завжди стоїть альтернатива: або визнати державу, яка за своєю природою є організацією панування і заснована на нерівності, або погодитись на анархію, яка недопустима для культурного суспільства. Він схвалював експансіоністську державу у боротьбі за існування, яку вважав вічним супутником людства і головним стимулом суспільного розвитку. У цьому ж дусі висловлювався і про внутрішню політику, вимагав приборкання революційно настроєних мас, пропонував розправлятися із ними найбільш жорсткими методами. Апологетичне відношення до держави у цілому і у оправданні її насильницьких функцій пронизує праці Л.Гумпловича.

Його теорія насилля і расистські погляди стали теоретичною основою тоталітарних режимів.

Виникнення і еволюція соціально-політичних утопій. Концепції Т.Мора, Т.Кампанелли, А.Сен-Сімона, Ш.Фур'є, р. Оуєна, революціонерів-демократів

Ще у XVI–XVII ст., поряд із політичними ідеями, які підтримували буржуазний лад, виникають політичні вчення, які заперечують цей лад, бачать його вади. Це – вчення утопічного соціалізму.

Утопічний соціалізм пройшов три етапи: ранній, критичний і революційно-демократичний.

Ранній утопічний соціалізм представлений мислителями того часу: Т.Мюнцером, Т.Мором і Т.Кампанеллою.

Томас Мюнцер (бл.1490–1525 рр.) повів боротьбу проти всяких експлуататорських порядків, соціальної нерівності, влади князів. Його соціальні і політичні ідеї найбільш чітко викладені у «12-ти статтях» і «Статійному листі». У першій праці говориться про необхідність виборності і змінності духовних осіб общинами, про відміну кріпосного права, про зменшення

податків, данини і панщини, про ліквідацію свавілля в управлінні і судах і т.д.

У «Статійному листі» йде мова про крайню бідність народу, яку більше терпіти неможливо. Всім селянським общинам необхідно об'єднатися у «християнський союз і братство», спільно ліквідувати труднощі, які створюються панами. У цих союзах встановити справедливий лад, його принципом має бути «загальна користь».

Т.Мюнцер був реалістом і в деталях не передбачив державний лад, принципи управління. Але класово-економічні і політичні відносини ще не визріли на той час, щоб його ідеї могли втілитись у життя.

Політичні погляди утопіста Т.Мора і Т.Кампанелли, виражаючи ідеї пролетарських елементів, які зароджувалися, протистояли політичним ідеологіям експлуататорських класів. Критика і заперечення суспільного ладу, заснованого на приватній власності і обґрунтування переваг ладу, заснованого на спільності майна, не могли не привести і до нових поглядів на державу.

Томас Мор (1478–1535 рр.) у відомому творі «Утопія» (1516 р.) піддав критиці існуючий в Англії суспільний і політичний лад. Мор мріяв про суспільство, де немає багатих і бідних, а між людьми панує мир і злагода. Він мріяв про широкий демократичний лад, виборність і змінюваність керівників, відповідальність перед народом, рівноправність і вільнодумство, тобто все, що, на його думку, означало розумний порядок.

Для Т.Мора характерне: заперечення приватної власності, ствердження тих чи інших форм суспільного виробництва разом із загальним обов'язком працювати, суворе обмеження часу робочого дня і використання вільного часу для розвитку особистості і поєднання сільськогосподарської праці із ремеслом і розподіл готової продукції із громадських складів, відсутність грошей.

У Томазо Кампанелли (1568–1639 рр.) в його праці «Місто Сонця» можна спостерігати ідею можливості наукового управління суспільством; споживання, як і виробництво, носить суспільний характер, робочий день скорочено до чотирьох

годин. Т.Кампанелла велике значення надає трудовому вихованню людей, розвитку науки і техніки. У Місті Сонця встановлено рівність чоловіків і жінок, має місце демократична організація державної влади. Посадові місця розподіляються між людьми у залежності від їх здібностей і розвитку. Звичайно, у поглядах Т.Кампанелли на суспільні відносини багато найвишого і утопічного.

У працях ранніх утопістів Т.Мюнцера, Т.Мора і Т.Кампанелли не говориться про шляхи перетворення існуючого суспільно-політичного ладу в ідеальний. Але цього вимагати від них і не можна було. У їх поглядах слід розрізнити дві сторони: раціональну і фантастичну. Ранній утопічний соціалізм неоднозначний. В одних умовах він виступає як прогресивна течія, в інших – як реакційна.

У другій половині XVIII – першій половині XIX ст. поряд з ідеями, які в основному схвалювали і підтримували буржуазний лад як прояв протесту трудящих мас проти капіталістичного гноблення, набувають поширення ідеї критичного утопічного соціалізму.

Він представлений трьома великими утопістами: Анрі Сен-Сімоном (1760–1825 рр.), Шарлем Фур'є (1772–1837 рр.), Робертом Оуеном (1771–1858 рр.), які і стали безпосередніми попередниками марксизму.

За яскраве викриття буржуазної цивілізації ці мислителі увійшли в історію соціалістичної думки як критичні соціалісти-утопісти.

Діяльність критичного утопічного соціалізму починається в епоху, коли Англія розпочала промислову революцію, а Франція вступила в період промислового перевороту, коли посилено розвивається машинне виробництво, торгівля, активізується робітничий клас.

Розчарувавшись у французькій революції, в ідеях добра, братства і свободи просвітителі Сен-Сімон (1750–1825 рр.) мріяв про суспільство, метою якого буде загальний добробут, покращення положення найбільш бідного класу. Розумний лад, створений на принципах розуму, на його думку, породжує колективізм, співпрацю, мир, згоду, свободу, розквіт особи. Такий ідеал співпадає, з його точки зору, з метою соціалізму.

Можливість виникнення і заснування нового суспільства А.Сен-Сімон доказував об'єктивним законом прогресу, в силу якого відбувається заміна одного суспільного ладу іншим. Капіталізм, стверджував А.Сен-Сімон, вступив у останню стадію розвитку. Його цивілізація «перевернута догори ногами», нерозумна. Оскільки її вік закінчився, вона повинна уступити іншому, більш досконалому суспільству.

Другим фактором, на який опирався А.Сен-Сімон в обґрунтуванні соціалізму, був ріст науки і техніки. А.Сен-Сімон вважав, що наука у майбутньому суспільстві повинна служити народу, сприяючи розвитку промисловості. Тільки за допомогою науки можна досягти розквіту, достатку, добробуту і створити умови для виникнення соціалістичного суспільства.

Ф.Енгельс відмічав геніальне передбачення А.Сен-Сімона, який на самому початку ХІХ ст. зумів зрозуміти, що французька революція була класовою боротьбою не лише між дворянством і буржуазією, але і між дворянством, буржуазією і незаможними масами.

Яку модель соціалізму уявляв собі А.Сен-Сімон? Соціалістичне суспільство – це асоціація у всесвітньому масштабі, без національних кордонів. У ньому створюється планове виробництво на основі науки і техніки. Потреби кожної людини задовольняються за рахунок суспільства. Створюються рівні для всіх можливості. Вільна праця стає обов'язком для всіх без винятку членів суспільства, знищується протилежність між розумовою і фізичною працею, між містом і селом.

Державна влада перетворюється в орган організації виробництва і управління речами. Разом з тим зберігаються окремі форми приватної власності і соціальні групи: люди фізичної праці, інтелігенція, підприємці. Війна повністю виключається із життя суспільства. Повагу отримує кожен член суспільства від частки праці, яку приносить суспільству.

В кінці життя А.Сен-Сімон відверто заявив про свою приналежність до робітничого класу. І все ж для нього було властивим нерозуміння історичної ролі робітничого класу, апеляція переважно до панівного буржуазного класу, недооцінка політичної і революційної боротьби, що заважало йому піднятися до наукового розуміння соціалізму.

Другий представник критичного утопічного соціалізму, Шарль Фур'є (1772–1837 рр.), будував свою соціальну систему на протиставленні двох світів: світу розрізненості, хаосу, честолюбства, жадоби, егоїзму, ворожнечі і світу соціальної єдності, колективізму, гармонії. Перший світ буржуазний, другий – соціалістичний. Буржуазне суспільство, за оцінкою Ш.Фур'є – «союз гнобителів», свобода у такій державі означає свободу помирати з голоду, торгівля – брехню і обман, фабрика – нове рабство. Соціалізм, на думку Ш.Фур'є, створює планове господарство. Тут немає криз, праця вільна, творча, приваблива. Ш.Фур'є першим із утопістів проголосив право людини на працю. У змаганні і матеріальній зацікавленості він бачив стимули до праці.

Ш.Фур'є йде по стопах А.Сен-Сімона, визнаючи дві форми власності – громадську і приватну. Але обидва не піднялися до правильної оцінки розуміння власності і розподілу доходів при соціалізмі. В основу останнього Ш.Фур'є кладе фаланги – сукупність близько 2 тис. чоловік дрібних виробничників, які складають виробничо-споживачку асоціацію.

Ш.Фур'є першим проголосив розкрячення жінки у побуті і сім'ї. Йому належать слова: «ступінь свободи суспільства визначається ступенем розкрячення жінок».

Ш.Фур'є ділив виробництво на два види: приватне – «відштовхуюче» і асоційоване – «притягуюче».

Третім представником критичного утопічного соціалізму є Роберт Оуен. За словами Ф.Енгельса, Роберт Оуен – комуніст, він пішов далі від А.Сен-Сімона і Ш.Фур'є, повністю заперечував приватну власність, ближче стояв до робітничого руху Англії, де розвинуте велике машинобудування і яскравіше проявлялись протиріччя капіталізму.

Р.Оуен був талановитим організатором, гуманістом, просвітителем, утопічним комуністом. Він намагався вирішити три завдання:

- змінити характер людини,
- створити кооперацію як шлях до соціалізму,
- розкрити місце робітничого руху у перетворенні суспільства.

Він вважав, що причини пороків людей заключаються у самій організації капіталістичного суспільства. У цьому суспільстві існують три лиха: приватна власність, релігія і буржуазний шлюб. Проти них і має бути направлена боротьба освіченого людства. Він вимагав від суспільства охорони своєї основної виробничої сили – робітничого класу. Будучи власником фабрики, намагався на практиці перевірити свої ідеї. Полегшення життя робочих р. Оуен бачив у створенні виробничо-споживацьких кооперативів. Звідси походить назва кооперативний соціалізм р. Оуена.

Із прізвищами А.Сен-Сімона, Ш.Фур'є і р. Оуена пов'язані майже всі теоретичні відкриття домарксистської соціалістичної думки.

У середині XIX ст. в Росії, потім в Європі, знаходить своє розповсюдження революційно-демократична ідеологія, тобто починається третій етап утопічного соціалізму. Революційні демократи виступали послідовними і рішучими противниками кріпосництва і самодержавства. Спостерігаючи хід суспільного розвитку в Західній Європі, вони пройшли до висновку про антиприродну роль буржуазного ладу і звернулись до ідей утопічного соціалізму. Для них характерна віра у революційність народних мас, захист ідей селянської революції.

До когорти російських революційних демократів відносяться В.Г.Белінський (1811–1848 рр.), О.І.Герцен (1812–1870 рр.), П.О.Добролюбов (1836–1861 рр.), М.Г.Чернишевський (1828–1889 рр.). Під впливом російських революціонерів-демократів розвивались такі мислителі, як Т.Г.Шевченко, Н.Л.Налбандян, І.Чавчавадзе, М.Ф.Ахундов, К.С.Калиновський, Ян Райніс, І.Франко, Л.Українка. Ідеї революційного демократизму проголошували в Польщі Е.Домбровський, в Болгарії – Х.Ботев, у Чехії – К.Сабіна, в Угорщині – Ш.Петефі, в Китаї – Сунь-Ят-Сен, на Кубі – Хосе Марті.

У своїх поглядах видатні представники утопічного соціалізму впритул підійшли до матеріалізму. В.Белінський і О.Герцен стверджували, що перехід до нового ладу не може здійснитися сам по собі, без насильницького перевороту, завдяки декрету. Тільки шляхом захоплення влади можливо

зміцнити експлуатацію. Звідси і походить назва цього етапу – революційний.

Щоправда, російські революціонери-демократи, на відміну від європейських соціалістів-утопістів першої половини XIX ст., безмежно вірили у творчі сили народу, вважаючи народні маси русійною силою історичного розвитку. Вони виступили із послідовними вимогами народовладдя, стверджуючи, що тільки народна республіка може забезпечити перехід до соціалістичного суспільства.

Революціонери-демократи вважали можливим побудувати соціалізм на базі селянської общини. Вони хотіли обминути капіталістичний період розвитку, щоб позбавити країну від виразок капіталізму. Цей недолік їх вчень походить від тих конкретних історичних умов, у яких виникали ці погляди. Наприклад, ідеолог болгарських селян і ремісників Х.Ботев (1848–1876 рр.) був знайомий з російськими революціонерами-демократами. Його лозунг народної держави як «федерації вільних общин» кликав до нищівної всенародної боротьби проти національного і соціального пригнічення.

До розуміння світової волі як обґрунтування революційної боротьби за соціальне і національне визволення свого народу через ідеї французької просвіти прийшов поет і мислитель Угорщини Шандор Петефі (1823–1849 рр.).

Чеський соціаліст-утопіст К.Сабіна (1813–1877 рр.), не дивлячись на великий вплив представників донаукового соціалізму, вважав можливим реалізацію соціалістичного ідеалу через об'єднання інтелігенції з пролетаріатом.

Вищенаведене дозволяє зробити висновок, що на певному етапі розвитку людства утопічний соціалізм мав відповідне історичне значення. Він передбачав історичну неминучість соціальної перебудови суспільства. Разом з тим утопічний соціалізм – історично обмежений. Ця обмеженість виявилася в тому, що його представники не зрозуміли історичну місію робітничого класу. Вони не спромоглися відокремити його інтереси від інтересів дрібної буржуазії.

Не слід забувати, що різних оцінок заслуговує критичний утопічний соціалізм, соціалізм революціонерів-демократів і теорія та практика утопізму наших днів. Особливо це стосується

тих випадків, коли його намагаються перетворити в основні принципи визначення і вирішення революційних завдань сучасності. Всі намагання виставити ці ідеї в сучасну епоху як основні можуть лише бути гальмом, а іноді і викликати трагедії (Кампучія).

Виникнення і основні етапи розвитку політичної доктрини марксизму. Сутність кризи марксизму

Упродовж останніх дев'яноста років однією з найбільш поширених була марксистська концепція соціального ладу. Привабливими були в основному ідеї політичної, економічної і соціальної рівності, як це відмітив Г.Спенсер. Український політолог В.Речинський зауважує, що марксистська модель стала могутнім магнітом, який притягував до себе відповідний психологічний, існуючий в кожному суспільстві тип людей, а саме таких, котрі прагнули до надзвичайної організованості, регламентованого життя за взірцем мурашника. Катастрофою є не саме по собі існування цього психологічного типу, бо в природі він сам природний не гірше, ніж інші типи, а те, що елітна частина отримала важелі політичної влади.

Марксистська доктрина пройшла певні етапи свого формування. Джерелом цієї доктрини послужив утопічний соціалізм, особливо його другий етап – критичний соціалізм (А.Сен-Сімон, Ш.Фур'є, р. Оуєн).

Комуністичну альтернативу лібералізму в середині XIX ст. сформулювали доктор філософії Карл Маркс (1818–1883 рр.) та німецький підприємець Фрідріх Енгельс (1820–1895 рр.). Проаналізувавши західноєвропейський капіталізм на його індустріальному етапі розвитку, вони сформулювали матеріалістичне розуміння історії, теорію додаткової вартості та політичну концепцію диктатури пролетаріату. Виділивши виробничі відносини як основні, такі, що визначають комплекс суспільних відносин, вони ствердили, що в історії вирішальну роль відіграють народні маси, що капіталізм має перехідне значення, а тому його повинен змінити новий комуністичний лад, який є неминучим і закономірним результатом революційного вирішення суперечностей капіталізму.

К.Маркс і Ф.Енгельс виходили з того, що держава в розвитку суспільства є продуктом матеріальних відносин, що означало зовсім нову позицію щодо тодішніх теорій природного права та суспільного договору.

На першому етапі їхньої творчості (1843–1848 рр.) у праці «До критики гегелівської філософії права. Вступ» К.Маркс ствердив, що визволення пролетаріату вимагатиме знищення капіталістичної приватної власності та експлуатації, що можливе через революційну боротьбу. У спільній праці «Святе сімейство» К.Маркс і Ф.Енгельс висловили думку, що суб'єктом революції повинен стати пролетаріат. Розвиваючи цю думку, Ф.Енгельс у книзі «Становище робітничого класу в Англії» зробив два важливі висновки: 1) саме економічне становище пролетаріату в буржуазному суспільстві робить його революційним класом; 2) участь пролетаріату у революційній боротьбі неминуче веде його до засвоєння соціалістичних цілей.

Уже на початку своєї діяльності К.Маркс і Ф.Енгельс зайняли радикальну позицію і протилежні до лібералізму позиції – замість еволюції запропонували революційну боротьбу і замахнулися на священне право буржуазної власності. Далі – більше, у наступній спільній праці «Німецька ідеологія» було зроблено рішучий висновок, що кожен клас, який прагне до панування, «повинен насамперед завоювати собі політичну владу». Завершував перший етап «Маніфест Комуністичної партії» (1848 р.), в якому було висунуто думку про необхідність пролетаріату мати для завоювання влади власну політичну партію. Там же було накреслено основні положення стратегії і тактики пролетарських партій (українською мовою «Маніфест Комуністичної партії» вперше переклала Л.Українка).

З узагальнення досвіду буржуазних революцій 1848–1851 рр. розпочався другий етап розвитку марксизму. Оскільки саме тоді проблеми революції були особливо актуальними, то К.Маркс висунув ідею про можливість безпосереднього переходу від буржуазної революції до соціалістичної, про гегемонію пролетаріату в революції («Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 рр. »), поняття диктатури пролетаріату («Лист до Вейдемєра»), про необхідність політичного союзу пролетаріату з селянством, про конечність зламу буржуазної

державної машини у випадку перемоги революції і створенні нової («Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта»). Причому більшість ідей опиралася на досвід західноєвропейського пролетаріату, досвід європейських революцій.

У 1867 р. був опублікований перший том «Капіталу», в якому К.Маркс, зокрема, обґрунтував тезу про неминучість загибелі капіталізму, накреслив основні риси альтернативного майбутнього комуністичного суспільства. Це суспільство мало опиратись на суспільну власність на засоби виробництва, колективну працю, планове виробництво, суспільну рівність та соціальну справедливість. Зрозуміло, що при цьому К.Маркс виходив з індустріальної моделі розвитку суспільства. (До речі, вперше окремі фрагменти першого тому українською мовою переклав І.Франко). У 60-ті роки за участю К.Маркса і Ф.Енгельса в Англії було створено I Інтернаціонал. Установчий Маніфест Інтернаціоналу декларував, що завоювання політичної влади пролетаріату є не лише необхідністю, а «великим обов'язком».

З Паризької Комуні розпочався третій етап формування марксизму. Узагальнивши досвід повсталого міста-столиці, К.Маркс побачив у Комуні народження нового типу демократії, яка повинна замінити буржуазну парламентську демократію. Поразка Комуні переконала К.Маркса і Ф.Енгельса в необхідності створення у кожній державі національної політичної пролетарської партії зі своїми програмами. Дещо пізніше К.Маркс детальніше розробив окремі положення ідеї про диктатуру пролетаріату, а також висунув думку про необхідність особливого перехідного періоду від капіталізму до соціалізму («Критика Готської програми»). Певним внеском стали написані в той час праці Ф.Енгельса «Анти-Дюрінг» та «Походження сім'ї, приватної власності і держави», де було висловлено думку про відмирання держави у майбутньому, формування майбутньої особистості у комуністичному суспільстві. Ф.Енгельс доклав багато зусиль для відновлення та розширення діяльності Інтернаціоналу (II Інтернаціонал був заснований у 1889 р. й проіснував до 1914 р.).

Отже, К.Маркс і Ф.Енгельс сформулювали в загальних рисах політичну концепцію комуністичного радикалізму.

Слід відзначити, що марксизм дійсно виріс у жорсткій боротьбі не лише з класовими супротивниками, а й з «колегами» по класу, в лавах самого пролетаріату як справа, так і зліва. Можливо, однією з найбільш негативних рис характеру самих засновників радикалізму є їхній всезагальний критицизм та заперечення всього існуючого. Це було, до речі, притаманне К.Марксу, що відзначав ще Ф.Мерінг.

Щойно зародившись, не встигнувши сформуватись, марксизм уже почав боротися з християнським соціалізмом (П.Леру, Ф.Бюше, Ф.Леменне). На другому етапі діяльності К.Маркс і Ф.Енгельс повели боротьбу з державним і консервативним соціалізмом (П.Прудон, Л.Блан). Тоді ж К.Маркс виступив проти Ф.Лассалья, одного із засновників німецької соціал-демократії, якого, як зазначав відомий біограф К.Маркса Ф.Мерінг, «історія німецької соціал-демократії завжди згадуватиме поряд з іменами Маркса і Енгельса». Але сам К.Маркс дозволив собі висловлюватися про німецького робітничого лідера значно суворіше, пишучи в листі до Енгельса з характерною йому різкістю, що Ф.Лассаль є «мішанина негра з євреєм...».

Отже, марксизм, його політична доктрина були теорією епохи промислової революції, різкою, навіть брутальною критикою лібералізму зліва, спробою нав'язати розрізнені цінності пролетаріату всьому європейському суспільству.

Більш послідовно ідею диктатури пролетаріату в теорії і на практиці відстоював В.І.Ленін (Ульянов, 1870–1924 рр.). Політичні концепції марксизму знайшли продовження в теоретичній і практичній діяльності В.І.Леніна, зокрема в його поглядах на оновлення суспільства шляхом соціалістичної революції, основним питанням якої є питання про владу, на роль суб'єктивного фактора, партію робітничого класу, на врахування загальних і специфічних особливостей при побудові нового суспільства в тій чи іншій країні.

Згідно з В.І.Леніном, соціалізм – це влада робітників, робітників має вести партія, партія має бути меншістю, меншість має бути найбільш організованою частиною робітничого класу. В основі діяльності партії був принцип демократичного централізму.

Після смерті В.І.Леніна Й.В.Сталін (Джугашвілі, 1879-1953 рр.), у теоретичному плані довів до абсурду тлумачення диктатури пролетаріату як диктатури партії. Суб'єктивістський підхід Сталіна в застосуванні марксизму до розв'язання соціальних завдань виявився в абсолютизації адміністративно-командних методів у вирішенні економічних і соціальних завдань, вкрай нетерпимому ставленні до опонентів як у партії, так і поза нею, перетворенні партії на своєрідний «орден мечоносців», у нещадній розправі з інакомислячими. На практиці це привело до того, що об'єктом небаченого в історії людства політичного терору стали як окремі партійні діячі, так і цілі народи. Вийшло так, що саме російські більшовики, вдавшись до штучного прискорення історичного процесу, дискредитували власну політичну доктрину.

Все це значною мірою підірвало позитивне уявлення про соціалізм як політичну концепцію, сьогодні марксизм переживає кризу.

Політичні ідеї в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. (О.Герцен, М.Чернишевський, В.Соловйов, Б.Чичерін, М.Ковалевський, М.Бердяєв, І.Ільїн)

Суспільне піднесення під впливом західних революцій, а також у зв'язку із селянською реформою 1861 р., послідовними реформами у сфері судових органів, освіти, місцевого управління надали новий стимул появі і розвитку ідеологічно-політичних течій. У Росії відбувався процес ідейного розмежування між консерваторами, лібералами і радикалами. В ідейному змісті 60-ті роки відзначаються зародженням нових моментів у ідейному змісті суспільних рухів. Цей період відзначається появою радикальних програм і не менше радикальними суспільними акціями. Російські історики (О.І.Володін, Б.М.Шахматов) цей час називають періодом революційно-демократичного утопічного соціалізму на російському ґрунті. Він виникає із єднання двох потоків: російського утопічного («селянського») соціалізму і масового революційного руху в середовищі різночинної інтелігенції. Ідеї А.Сен-Сімона і Ш.Фур'є, а частково і марксистські, отримали

підтримку серед частин інтелігенції, яка складалася із так званих різночинців – студентів, літературознавців, молодих офіцерів та інших державних службовців, як правило недворянського походження. Особливо примітний прошарок із родин священнослужителів (М.О.Добролюбов, М.Г.Чернишевський та ін.), які відзначалися жертвенною націленістю до захисту пригноблених і знедолених у поєднанні з радикальною опозицією поміщицької і бюрократичної сваволі.

Видатними представниками російського утопічного соціалізму були О.І.Герцен і М.Г.Чернишевський. Обидва закликали до поваги слав'янофілів. О.Герцен відмічав, що їм «належить честь і слава почину», з них починається «перелом російської політичної думки». Їх зближувало із західниками, до яких себе зараховував і О.Герцен, «любов до свободи і почуття любові», «спобов до російського народу, російського побуту...».

До ідей і конструювання общинного (народницького, «селянського») соціалізму одночасно прийшло чимало осіб із соціальних філософів, але пріоритет належить Олександрові Івановичу Герцену (1829-1870 рр.). О.І.Герцен На революційний шлях вступив під впливом ідей декабристів. Шість років провів у засланні. Розчарувався у революції 1848 р. і тому розробляв теорію «російського соціалізму». У Лондоні видавав альманах «Полярна зірка», а потім газету «Колокол», що «будила» Росію. Свої погляди виклав у працях «Діалектизм у науці», «Листи про вивчення природи», «З того берега», «Старий світ і Росія», «Російський народ і соціалізм», роман «Хто винуватий?» та ін.

О.Герцен сприйняв сільську общину як головний опорний елемент у будові російського соціалізму. Ця тема обговорювалась ним одночасно із темою відсталості Росії, її самотності і особливої місії у справі соціальних перетворень у себе та інших народів. Він писав, що община врятувала російський народ від монгольського варварства, від пофарбованих по-європейськи поміщиків і від німецької бюрократії.

У общинних господарствах і общинних основах О.Герцен бачив зародки і риси колективізму. Але бачив і її недоліки – поглинання, вбирання особистості світом общини. Вихід – у

використанні західної науки, яка має мати благодатний вплив. Чималу роль мають відіграти передові російські люди, які «пройшли через західну цивілізацію» і які знають її історичний досвід.

1 листопада 1861 р. О.Герцен проголосив лозунг «У народі», який на десятиріччя став закликком для патріотичної молоді. Народницький лозунг, віра у селянську общину пояснюються тим, що він бачив у російському мужику особистість, що поєднує в собі особисте і колективне. Але він не робить розмежування між особою і індивідом, між людиною і громадянином.

Серед форм співжиття О.Герцен виділяв монархію і республіку, наголошуючи, що не форма правильна чи неправильна, а форма організації співжиття, в яких би забезпечувалась справа народу, загальне благо. Тому розрізняв політичну і соціальну республіку, рахуючи дійсною соціальною республіку. Монархія, за О.Герценом, відрізняється від республіки тим, що вимагає священного і недоторканого авторитету, який несумісний із свободою людини і незалежністю розуму.

Проблеми можливостей і перспектив общини вивчав і Микола Гаврилович Чернишевський (1828-1889 рр.) – революціонер-демократ, вчений, письменник, літературний критик, співредактор журналу «Сучасник».

Народився у сім'ї протоієрея, освіту отримав у Петербурзькому університеті, викладав у Саратовській гімназії, потім у Петербурзькому кадетському корпусі. У 1860-1861 рр. він зібрав гурток революціонерів-однодумців, за що був арештований і ув'язнений у Петропавловській фортеці, де й написав роман «Що робити?» (1863 р.), у якому в художній формі виклав свої соціально-політичні ідеї. Загалом М.Чернишевський провів 20 років у царських в'язницях і на засланні.

Свої суспільно-політичні погляди М.Чернишевський виклав у низці статей: «Лишнєва монархія», «Кавеняк», «Капітал і труд», «Життя без адреси», «Критика філософської упередженості проти общинного володіння», «Економічна діяльність і законодавство». У своїх працях М.Чернишевський

робить висновок, що існування первісної общини в умовах високого ступеня цивілізації, яка досягнута у поточному столітті, не є перешкодою для її входження у цю цивілізацію, тому що у неї присутня «вища форма відносин людей до землі. Володіння землею землеробом, краще приватної власності сприяє зміцненню національного добробуту».

М.Чернишевський розглядає питання про регулювання відносин всередині общини (із допомогою закону і звичаїв). Вище ставить звичаї. Розуміє, що в умовах «безмежного суперництва» власників у землеробстві і промисловості, воно віддає «слабких на жертву чумним». Вихід бачить у забезпеченні союзу і братстві між людьми.

Люди повинні об'єднуватися у союзи і братства, які мають загальний інтерес, разом користуватися силами природи і засобами науки. У землеробстві братство має виразитись у переході землі у общинне користування, а у промисловості – у переході фабричних і заводських підприємств у общинну власність компаній всіх працюючих.

М.Чернишевський прийшов до висновку про неспроможність самодержавства до реформ, тому орієнтується на селянську революцію. А із приходом до влади вимагає: кильність громадян від бюрократичного гніту і звільнення від опіки общин, встановлення представницького місцевого самоуправління, справедливого суду, управління на основі законів і т.д.

Микола Гаврилович на відміну від О.Герцена – переконаний демократ. Вступає у спір із Б.Чичеріним, який стверджував, що «демократія подібна на абсолютизм у тому відношенні, що дуже любить бюрократію і централізм». М.Чернишевський вказував, що демократія навпаки, протилежна бюрократії, адміністрація в умовах демократії повинна знаходитися у підпорядкуванні жителів округу.

О.Герцена і М.Чернишевського відносять до революційних демократів і одночасно до соціалістів-утопістів, які були предтечею соціалістичних (пролетарських, за марксистською термінологією) демократів.

Засновником оригінальної російської філософської і релігійної думки був Володимир Сергійович Соловйов (1853-

1900 рр.). Народився у м.Москві у родині великого російського історика, закінчив Московський університет і Московську духовну академію, стажувався у Лондоні і Єгипті.

В.Соловійов уже у магістерській дисертації виступив проти позитивізму, вбачаючи у ньому передовсім обмеженість та претензійність. У наступних наукових працях «Історія і майбутність теократії», «Філософія любові», «Виправдання добра», «Криза західної філософії (проти позитивізму)», «На шляху до істинної філософії», «Красота у природі», «Зміст любові» представив цілу програму формування нового світогляду, ідеальною формою існування індивіда вважав теократію, боголодське теократичне суспільство.

Володимир Сергійович наголошував, що світом правлять три сили: інтегруюча, яка намагається інтегрувати, покорити, над усім панувати, «підпорядкувати людство у всіх сферах»; друга, прямо протилежна, навпаки прагне все роз'єднати, «дати всюди свободу приватним формам життя, свободу особі та її діяльності»; третя сила дає життя цим двом, «мирить єдність вищого начала з свободою множинності приватних форм і елементів, творить таким чином цілість загальнолодського організму».

У сучасному людстві, зазначав він, існують три зовсім різні історичні культури – мусульманський Схід, Західна цивілізація і світ Слов'янства. Перший перебуває під переважним впливом першої сили – виняткової єдності, підпорядкованості одній релігії, що заперечує будь-яку індивідуальність. Західна цивілізація вся в русі, боротьбі різних напрямків. Тут церква вела довгу боротьбу з державою за домінування, тепер вони розділилися. Церква втратила владу над державою і суспільством, держава, відділившись від церкви й народу, втратила врешті всяку самостійність. У старій Європі, вважав В.Соловійов, людське життя отримало свій ідеальний зміст від католицизму та від рицарського феодалізму. Західна цивілізація прагне передусім до особливого «утвердження безбожної людини».

А де ж вихід? В.Соловійов вважає, що це має бути сила й народ, які повинні стати одкровенням вищого Божого світу. Народ, через який ця сила мала виявитися, буде посередником

між людством і вищими силами. Ці властивості належать племінному характеру Слов'янства і, особливо, національному характеру російського народу з його готовністю до месіанства.

Розглядаючи Росію як єдине ціле, крім хіба поляків та фінів, вважаючи слов'янські народи, що були на той час в межах імперії, руськими, В.Соловійов, не йдучи слідом за слов'янофілами із їхньою мрією про Константинополь як столицю майбутньої всеслов'янської державності, все ж пов'язував свій ідеал із вселенською місією Росії. Виходячи із того, що Росія знаходиться між Заходом і Сходом, вона має особливу потребу у сильній державності. Руський народний ідеал, мета Росії – у прямій і безпосередній службі християнській справі.

У інтерпретації взаємовідносин держави і церкви В.Соловійов виходив із тези про соціальну державу. Держава повинна гарантувати кожному права на постійне існування, а взаємовідносини із церквою будувати на основі згоди.

Певного розповсюдження у другій половині XIX ст. досяг ліберальний напрям. Він був направлений на підтримку і обґрунтування подальших реформ, на визнання за індивідом права на гідне існування. Однією із характерних, центральних тем ліберальної течії було виховання поваги до права. Група російських лібералів поєднувала свої устремління з певною дозою освіченого консерватизму. Ця група представлена насамперед М.Коркуновим та М.М.Ковальським.

Але наймогутнішою постаттю цього напрямку був Борис Миколайович Чичерін (1828–1904 рр.).

Б.Чичерін – видатний філософ, правознавець і ліберальний суспільний діяч, один із засновників державної школи у юриспруденції. Закінчив Московський університет, захистив магістерську, а потім і докторську дисертації із правознавства. Він написав п'яти томну «Історію політичних вчень», «Курс державної науки», «Філософію права», «Про народне представництво», «Питання політики». Після недовгої професорської кар'єри у московському університеті (1861–1867 рр.) був у опалі і довгі роки провів у відокремленні, самоті, відлюдді у родовому помісті.

Держава, за Б.Чичеріним, в історії представляє собою союз народу, пов'язаного законом у єдине юридичне ціле, яке управляється верховною владою для загального блага. Індивідуальне благо є мета не держави, а громадянського суспільства. Держава забезпечує безпеку і моральний порядок, вона визначає права і свободи. При цьому державою визначаються права громадянські, а не так звані природні права.

Сама сфера природного права – на відміну від приватно-правової – це сфера вимог правди, справедливості, справедливості як загальна розумність початку і є міридою, і допомогою якого розмежовуються свободи окремих осіб і встановлюються вимоги законів. Мета соціально-політичного розвитку – уникнути крайнощів індивідуального анархізму і механічного статизму, вміння гармонічно поєднати індивідуальне, особисте і державне начала, індивідуальну свободу і загальний закон.

Б.Чичерін наголошував на трьох ступенях розвитку свободи: зовнішній (право), внутрішній (моральність) і громадянській свободі. Тут він поєднує свободу із правом в громадянських союзах – сім'ї, громадянському суспільстві, церкві, державі.

Суть лібералізму, за Б.Чичеріним, полягає в уяві про людину як про сутність вільну, яка в такій якості вступає у суспільство. Людина залишається вільною навіть тоді, коли вступає у суспільство, коли обмежує свою волю спільною волею, підпорядковується громадським обов'язкам і підкоряється владі.

У повсякденному житті лібералізм представляється у декількох напрямках. Нижчу ступінь займає лібералізм вуличний. Він підданий свавіллю, галасливий, йому хочеться бунтарства для бунтарства. У нього відсутня терпимість, повага до чужої думки і до людолюбності. Другий вид лібералізму Б.Чичерін називає опозиційним. У цієї категорії велика строкатість. Якщо ліберальний напрям хоче отримати дійсний вплив на суспільні справи, то він повинен шукати інших витоків, позитивних, враховувати уроки історії, діяти із розумінням природи і умов здійснення влади. Такий лібералізм називає охоронним.

Працюючи над підготовкою дослідження «Історія політичних вчень», Б.Чичерін знаходить в історії повторення одних і тих самих поглядів і вважає при цьому, що людський розум, спрямований на теоретичне і практичне дослідження цього предмету, періодично набирає одну за другою всі його різнобічні строки. Б.Чичерін дав типологію конкретно-історичних синтезів «вічних елементів». Про Г.Гегеля він висловився так: «Сильний у поглядах, слабкий у практиці».

Серед суспільників свого покоління в Росії виділяється різнобічністю інтересів, великим обсягом публікацій Максим Максимович Ковалевський (1851–1916 рр.) – історик, юрист, соціолог еволюціоністського напрямку, академік Петербурзької Академії наук. Праці М.Ковалевського про общину і родові відносини, загальні питання соціального розвитку ретельно вивчали класики марксизму. Він був позитивістським соціологом в дусі О.Конта, але із більшою повагою до правових початків, еволюціоністом в дусі Г.Спенсера.

У своїх працях «Історико-порівняльний метод у юриспруденції», «Закон і звичаї на Кавказі» (2-х томах), «Сучасний звичай і стародавній закон», «Від прямого народознавства до представницького правління» (у 3-х томах) та ін., використовуючи порівняльний метод, виділяв особливу групу схожих звичаїв і установ у різних народів на схожих ступенях розвитку (включаючи, зокрема, звичаї і установи, інституції Росії та Індії), робив узагальнення історії прогресивного розвитку форм співжиття і їх зовнішнього виразу у праві. Від порівняльної історії права, згідно М.Ковалевського, необхідно чекати відповідь на питання, які правові порядки відповідають родовій, а які державній або всесвітній (універсальній) стадії суспільності, що вимірає, що зароджується і є початком майбутнього розвитку.

Одним із магістральних напрямків у його історичних дослідженнях було вивчення процесу розвитку європейських держав. У праці «Від прямого народознавства...» (яка, на жаль, не була завершена) подається паралельна історія державних установ і політико-правових ідей. Новизна цього аналізу полягала у аналізі зв'язку і залежності політичної думки від течії суспільного і політичного життя.

Кінець XIX століття був відмічений зростанням «почуття надзвичайності і поняттями посилення інтересу до історіософістського і філософсько-морального тлумачення змісту життя. Для частини молодих філософів І. Кант став сталою доктринною опорою при відході від марксизму на позиції моралістського і релігійно-морального світогляду. Одним із авторитетних учасників російського релігійного відродження початку нового століття став Микола Олександрович Бердяєв (1874–1948 рр.). Навчався у Київському університеті, був відратований за пропаганду соціалістичних ідей. Створив у роки революції «Вільну Релігійно-філософську Академію» (1918–1922 рр.), у 1922 р. висланий з Радянської Росії. Спочатку жив у Берліні, потім у Франції. Почесний доктор Кембріджського університету, видавав журнал «Путь». У своїх поглядах пройшов еволюцію від марксизму до релігійної ідеології російського романтизму з певною часткою містико-романтизму.

У своїх творах «Філософія свободи», «Доля Росії», «Філософія нерівності», «Джерела і сенс російського комунізму» М. Бердяєв підтримував ідеї оновлення суспільства, пропонував зробити це, реформувавши православ'я, сформувавши «нову релігійну свідомість». Замість державного насильства, на думку М. Бердяєва, треба впровадити нову ненасильницьку мораль. Провідну роль у цьому мала відіграти інтелігенція, яка мала би відродитися і стати суб'єктом духовного і культурного відродження. Тому заперечував диктатуру пролетаріату як голе насильство в ім'я міфічної народної більшості. Більшовицька диктатура, сама марксистська теорія, вважав М. Бердяєв, набула релігійного характеру: «Соціалістична держава... – це сакральна держава... Вона подібна на авторитарну, теократичну державу».

Російський комунізм, зазначав М. Бердяєв, є одночасно світовим і суто національним явищем. Він (комунізм) став спадкоємцем російського месіанства та месіанства марксистського вчення. Звідси – В. Ленін продовжував те, що започаткував Петро І. Комунізм як ідеологія, світогляд та політична доктрина є безперспективними, вважав М. Бердяєв.

Продовжувачем традицій російської релігійно-філософської думки був Іван Олександрович Ільїн (1883–1954 рр.) – філософ, політолог, правник, публіцист, теоретик релігії і культури. Закінчив юридичний факультет Московського університету, викладав у ньому. Після Жовтневої революції активно боровся з більшовизмом. Був засуджений до смертної кари, але разом із групою російських філософів у 1922 р. висланий у Німеччину. До приходу до влади нацистів працював професором Російського наукового інституту в Берліні, деканом юридичного факультету цього університету, член-кореспондент Слов'янського інституту при Лондонському університеті. У 1927–1930 рр. був редактором-видавцем журналу «Русский колокол». У 1938 р. гестапо наклало арешт на всі його друковані праці та заборонило публічні виступи. У цьому ж році вимушений емігрувати до Швейцарії, де й помер.

Перу Ільїна належить велика кількість творів, серед яких «Поняття права і сили», «Духовний сенс війни», «Про суть правосвідомості», «Про опір злу силою», «Шляхи духовного оновлення», «Аксіоми релігійного досвіду», «Серце, що завмирає», «Погляд у далечинь», «Соціальність чи соціалізм?», «Про державну форму», «Оптимізм в політиці» та ряд інших.

У своїх працях передбачав, що держава і право засновані не тільки на «вражаючому впливові наказу і погрози», але і «насамперед на духовній правоті», на «змістовній вірності повелінь і норм, які видає». Державна влада це – сила духовна. Її призначення полягає у тому, «щоб створити у душах людей настрої визначеності, завершеності... Пануючий повинен не тільки хотіти і вирішувати, але і інших систематично приводити до згоджувального хотіння і рішення». Влада повинна «дотримувати свою істинну духовну природу», яку вона черпає у релігії.

Значне місце у роботах Ільїна займають проблеми пошуку кращих форм правління. Ідеальною формою для Росії він вважав монархію. Скрізь призму самоцінності він розглядав необхідність правового обмеження влади, правова держава заснована на визначенні особи вільної, духовної, правової, яка керує собою у душі і у справах. Тоталітарна держава спирається на страх, терор, на партійні укази, а не на закон.

Отже, російська політична думка другої половини XIX першої половини XX ст. розвивалась декількома напрямками. Основними серед них є революційно-демократичний, радикальний (О.Герцен, М.Чернишевський та ін.), філософсько-релігійний (В.Соловйов, М.Бердяєв, І.Ільїн та ін.), соціологічно-еволюціоністський (М.Ковалевський) та ліберальний (М.Коркунов, Б.Чичерін та ін.).

Політичні вчення кінця XVIII-XIX століть дали людству систематизовані теорії правової держави, етичні основи політики, взаємозв'язок і взаємозалежність держави і громадянського суспільства, держави і права, засади теорії насильства. Розвиток ліберальних ідей відбувається у боротьбі із соціально-політичними утопіями, доктринами марксизму, були закладено основи формування політології як самостійної галузі науки, що сприяло зародженню шкіл і течій сучасної політології.

1. Бердяєв Н. Философия неравенства. - М., 1990.
2. Бердяєв Н. Истоки и смысл русского коммунизма. - М., 1990.
3. Боднар В. Суспільно-політичні погляди Т.Г.Масарика // Карпатика. - Вип.14: Проблеми вітчизняної і зарубіжної історії... - Ужгород, 2002.
4. Боднар В., Вегеш М., Худанич В. Основи політології. - Ужгород, 2000. - С.67-96.
5. Гегель Г. Политические произведения. - М., 1978.
6. Гегель Г. Философия права. - М., 1990.
7. Герцен А. Избранные философские произведения: В 2-х т. - М., 1948.
8. Герцен А. Собрание сочинений: В 8-ми т. - М., 1975.
9. Енциклопедія політичної думки за ред. Д.Міллера. - К.: Дух і Літера, 2000.
10. Ильин И. Наши задачи. Историческая судьба и будущее России. Статьи 1948-1954 гг.: В. 2-х т. - М., 1992.
11. Ильин И. Путь к очевидности // Собрание сочинений: В 10-ти т. - М., 1993. - т.V.
12. Исаев И., Золотухин. История политических и правовых учений России XI-XX вв. - М.: Юристъ, 1995. - С.231-303.
13. История политических и правовых учений / Под ред. В.Нерсесянца. - М.: Инфра, 1996. - С.399-431, 464-498, 534-613.
14. Кант И. Сочинения В 6-ти т. - М., 1963-1966.

15. Кирилюк Ф. Історія політології. - К.: Знання України, 2002. - С.431-457.
16. Класики політичної думки... - К.: Тандем, 2002. - С.329-421.
17. Крестовская Н., Цыгун А. История политических и правовых учений. - Харьков: Одиссей, 2002. - С.226-249, 257-284.
18. Мор Т. Утопия. - М., 1978.
19. Мухаев Р. Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений. - М., 2000. - С.153-208, 215-223, 315-370, 440-463, 386-493.
20. Соловьев В. Сочинения: В 2 т. - М.: Мысль, 1988.
21. Токвиль А. Демократия в Америке. - М., 1992.
22. Фихте И. Сочинения: В 2-х т. - СПб, 1993.
23. Хто є хто в європейській та американській політичній науці. - Львів: Кальварія, 1997.
24. Чернышевский Н. Избранные философские сочинения. - М., 1950. - Т.1, II, III.